

ἀπήχθησε ἄρχισε νὰ παίρνει διαστάσεις μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ κράτους καὶ ὁ ὅποιος ἀναπτύχθηκε σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὸ καὶ τὴ σερβικὴ ἡγεμόνευσή του.<sup>94</sup> Τὸ δεύτερο πάλι ἐνδεχόμενον βρίσκει μερικὴ τουλάχιστον ἐπιβεβαίωση στὴν περίπτωση τοῦ ἐλληνικοῦ κρατικοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ ὅποιος, χρησιμοποιώντας μεθόδους προσαρμογῆς στὴν ἐπίσημη ἐθνοκρατικὴ ταυτότητα ἢ μεθόδους ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὰ δικαιώματα ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ αὐτὴν, παρέδωσε τμῆμα τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς δυτικῆς Θράκης στὸν ἐλλοχεύοντα τουρκικὸ ἐθνικισμὸ — κι ὅλα αὐτὰ μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ ἑβδόμηντα χρόνια, ἀφοῦ μόλις τὸ 1919 στὸ Παρίσι ἐκπρόσωποι τῶν μουσουλμάνων τῆς δυτικῆς Θράκης ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλο νὰ μὴ συμπεριληφθοῦν στὰ νέα ὑπὸ χάραξη ὅρια τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ἀλλὰ νὰ εἶναι αὐτόνομοι ἢ νὰ ἐνταχθοῦν στὸ ἐλληνικὸ βασίλειο.<sup>95</sup>

94. Βλ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, ὁ.π., 135. Βλ. ἐπίσης τὴν πρόβλεψη (ποὺ ἤδη ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐπιβεβαιώνεται): «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς, μετὰ τὸν καιρὸ, οἱ Βόσνιοι καὶ οἱ Κινέζοι Μουσουλμάνοι θὰ θεωρήσουν ἑαυτοὺς [ξεχωριστῆ] ἐθνότητα, ἀφοῦ ἔτσι τοὺς ἀντιμετωπίζουν οἱ κυβερνήσεις τους». Αὐτ., 70-71. Πρβλ. A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, 172.

95. Βλ. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Peace Conference (1919)*, Θεσσαλονίκη 1978, 154-155 καὶ 168-172.

#### 4. Ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα

Ἡ ἐπεξεργασία τῆς κεντρικῆς γιὰ τὸν ἐθνικισμὸ ἀρχῆς τῆς ἐθνικῆς ιδιαιτερότητας εἶναι ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκὴ δραστηριότητα. Ἡ κατάδειξη τῆς μοναδικότητος τοῦ ἔθνους ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὸν ὀρισμὸ καὶ τὴ διεκδίκηση τοῦ ιδεώδους τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ποῦ, ὅποια συγκεκριμένη μορφή κι ἂν προσλαμβάνει, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ σταθερὰ κάθε ἐθνικισμοῦ.<sup>1</sup> Ἡ ἴδια λοιπὸν ἢ λογικὴ τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ἐπιβάλλει τὴν ἀναζήτηση, τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴ διατήρηση τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα. Τὸ γεγονός ὅτι ἓνα σύνολο ἀτόμων διαθέτει (ἢ θεωρεῖται ὅτι διαθέτει) ὀρισμένα γνωρίσματα τὰ ὁποῖα τὸ διακρίνουν σὰν ξεχωριστὴ ἐνότητα στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο ἀπὸ ἄλλα, ἀνάλογα προσδιορισμένα, συλλογικὰ μορφώματα εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀνεξαρτησίας ποῦ συνοδεύει κάθε ἐθνικιστικὴ ιδεολογία. Ἡ ἐθνικὴ ιδιαιτερότητα ἀποτελεῖ ἀξίωμα ποῦ καθιστᾷ ἀνεπίτρεπτη τὴ συνύπαρξη τοῦ ἔθνους μετὰ ἄλλα ἔθνη καί, κατὰ συνέπεια, ἐπιβάλλει καὶ τὴ θεσμικὴ του ἀναγνώριση, συνήθως μετὰ τὴ μορφή τῆς κατοχύρωσης τῆς αὐτοδιάθεσής του σὲ αὐθύπαρκτη πολιτικὴ ὄντοτητα, δηλαδή τὸ ἐθνικὸ κράτος.

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐθνικῆς ιδιαιτερότητας εἶναι κατὰ βάση πολιτισμικός. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς γιὰ τὸν κατεξοχὴν δημιουργὸ του (τὴν ἐθνικιστικὴν ιδεολογία) τὸ ἔθνος εἶναι ἔννοια ὑπερβατικὴ, στὸ βαθμὸ ποῦ ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα νὰ προσδιοριστεῖ ὑποβαθμίζει ἀναπόφευκτα τὸ ρόλο μὴ πολιτισμικῶν διακριτικῶν στοιχείων (ὅπως λ.χ. τῆς οικονομικῆς ὀλοκλήρωσης ἢ διαφοροποίησης, τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ ὀργάνωσης κ.λπ.), εἴτε πα-

1. Βλ. τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἐθνικισμοῦ μετὰ βάση αὐτὴ τὴ σταθερὰ στό: J. Plamenatz, «Two Types of Nationalism», στό: J. Kamenka (ἐκδ.), *Nationalism*, Λονδίνο 1976, 23-24.



ρακάμπτοντας την ύπαρξή τους είτε υποβιάζοντας τη σημασία τους είτε, τέλος, υπάγοντάς τα σε γενικότερα πολιτισμικά κριτήρια.<sup>2</sup> Όλα λοιπόν τὰ ἐπιχειρήματα που ὁ ἔθνικισμὸς χρησιμοποιεῖ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναδείξει τὴ μοναδικότητα τοῦ ἔθνους ἔχουν ἐξαρχῆς ἢ καταλήγουν νὰ ἔχουν πολιτισμικὸ περιεχόμενο καὶ πολιτισμικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς.

Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ πρὸ ἑκατονταετίας τουλάχιστον προσφιλὲς στὸν ἔθνικισμὸ ἐπιχείρημα τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς. Καμία ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει σοβαρὰ τὴ θέση τῆς ἀπευθείας καταγωγῆς ὁλόκληρου τοῦ ἔθνικοῦ σώματος ἀπὸ κάποια φυλετικὰ ἀνόθευτη ἱστορικὴ κοινότητα. Ἡ τεκμηρίωση τῆς θέσης αὐτῆς θὰ συνεπαγόταν ἐρωτήματα (ποιὰ θεωρεῖται γνήσια φυλὴ, πόσο παλιὰ τοποθετεῖται στὸ χρόνο, πῶς ἀποδεικνύεται ἢ ἱστορικὴ τῆς ἀσφάλεια ἀπὸ ἐξωγενεῖς ἐπιδράσεις καὶ ἐπιμειξίες κ.ο.κ.) που θὰ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴν ἴδια τὴν ἀξιοπιστία καὶ ἀπήχηση τοῦ ἔθνικιστικοῦ λόγου. Τὸ ἐπιχείρημα τῆς καταγωγῆς, ἀκόμη κι ὅταν διατυπώνεται μὲ ἀνθρωπολογικοὺς ὅρους (λ.χ. Φυλὴ, Γένος κ.λπ.), εἶναι στὴν οὐσία του πολιτισμικό: ὑπογραμμίζει ὄχι τόσο τὴν ἀπευθείας καὶ ἀμιγῆ φυλετικὴ προέλευση τοῦ ἔθνους, ὅσο ὅτι τὸ ἔθνος διαφυλάσσει πιστὰ κάποια ξεχωριστὴ πολιτισμικὴ παρακαταθήκη που διεκδικεῖ.<sup>3</sup>

2. Καί, ἀντίστροφα, ὁ ἔθνικισμὸς ἀποτελεῖ ἐκείνη τὴν ἰδεολογία που ἀντικατοπτρίζει, περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη, τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ διαφοροποιητικὸ-διακριτικὸ ρόλο τῆς κουλτούρας. Μέσα ἀπὸ τίς ἐπεξεργασίες τῆς ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας, ὁ πολιτισμὸς ἀποδεικνύεται ὄχι ἐνωτικὸ, ἀλλὰ κατεξοχὴν διαιρετικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἔθνη. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔθνος εἶναι γιὰ τὸν ἔθνικισμὸ ὀντότητα περατὴ καὶ ὀριοθετημένη (μὲ αὐστηρὸ ἢ ἑλαστικὸ τρόπο) ἀπὸ ἄλλα ἔθνη. «Κανένα ἔθνος», τονίζει ὁ Ἄντερσον, «δὲν φαντάζεται τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἰσοδιάστατο μὲ τὴν ἀνθρωπότητα». Β. Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο 1983, 16. Γιὰ τὸ ἴδιο σημεῖο, βλ. ἐπίσης Royal Institute of International Affairs (ἐφεξῆς R.I.I.A.), *Nationalism*, Λονδίνο 1963, 254 καὶ Α. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Ὁξφόρδη 1986, 129.

3. Γιὰ τὸ κατ' οὐσίαν πολιτισμικὸ περιεχόμενο τῶν φυλετικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἔθνικισμοῦ, βλ. O. Bauer, «The Concept of the 'Nation'», στί: T. Bottomore & P. Goode (ἐκδ.), *Austro-Marxism*, Ὁξφόρδη 1978, 103· R.I.I.A., *Nationalism*, ὁ.π., 256· F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, Νέα Ὑόρκη 1950, 56-61· L. W. Doob, *Patriotism and Nationalism*, New Haven & Λονδίνο 1964, 237· Β. Anderson,

Ἡ χρησιμοποίηση φυλετικῶν διακρίσεων γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔθνικῆς ἰδιαιτερότητας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ κατὰ βάση πολιτισμικὸ περιεχόμενο τῆς ἔθνικιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Ἐξἄλλου, στὴν πλειονότητα τῶν ἔθνικισμῶν οἱ ἀναφορὲς στὴ φυλετικὴ καταγωγή εἴτε ἀπουσιάζουν ἐντελῶς εἴτε ἀκόμη καὶ ἀντιστρέφονται, ὅπως συμβαίνει στὴ βορειοαμερικανικὴ περίπτωση, ὅπου ἡ ἔθνικὴ ταυτότητα ἀφορᾶ σὲ ἄτομα μὲ διαφορετικὴ προέλευση, ἀλλὰ μὲ κοινές, ὑποτίθεται, πολιτισμικὲς ἀξίες (*The American Dream*). Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἡ ἔθνικιστικὴ ἐπιχειρηματολογία φαίνεται νὰ εἶναι διατυπωμένη μὲ φυλετικοὺς ὅρους ἢ νὰ ἀπαντᾷ σὲ φυλετικὸ τύπου προσβολὲς τῶν ἀξιώσεων τῆς, τὸ βάρος δίδεται πάλι στὸν πολιτισμικὸ χαρακτήρα τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἔθνους. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται στὴν περίπτωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνικισμοῦ, ὅπου ἡ ἀντίδραση στὴν ἀμφισβήτηση τῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν Φαλλμεράουερ στηρίχτηκε πρωτίστως στὴν προσαγωγὴ τεκμηρίων μὲ πολιτισμικὸ περιεχόμενο (ἀφομοιωτικὲς ιδιότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γλῶσσα, ἔθιμα, μῦθοι, μουσικὴ κ.λπ.).<sup>4</sup> Ἀποδεικνύεται καὶ ἀντίστροφα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, που ταλαιπώρησε τὴν ἐλληνικὴ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία κατὰ τὸν 19ο αἰώνα: ἡ ἔνταξη ἢ μὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν ἔθνικὴ κληρονομιά συνιστοῦσε ἐρώτημα κατεξοχὴν πολιτισμικῆς ὑφῆς καὶ σὰν τέτοιο διατυπώθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς καὶ ἀπὸ τοὺς πολέμιους τοῦ Βυζαντίου.<sup>5</sup>

Ἄρα, γιὰ τὴν ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία, τὰ ιδιαίτερα πολιτισμικὰ γνωρίσματα καθορίζουν τὴ διάκριση ὁμαδώσεων μὲ ἔθνικὸ χαρακτήρα: ὁ πολιτισμὸς εἶναι αὐτὸς που ὀρίζει καταρχὴν τὸ ἔθνος καί,

*Imagined Communities*, ὁ.π., 135-136 καὶ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge 1990, 63-65.

4. Βλ. Γ. Βελουδῆς, *Ὁ Jacob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, Ἀθήνα 1982, ἰδιαιτ. 39-40. Πρβλ. καὶ Γ. Βαρουζάκης, «Φαντασιακὲς κοινότητες» καὶ Μεγάλη Ἰδέα. Μιὰ συμβολὴ τοῦ Ν. Γ. Πολίτη», *Μνήμων* 13 (1991) ἰδιαιτ. 198-202.

5. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, C. Mango, «Βυζαντινισμὸς καὶ Ρομαντικὸς Ἑλληνισμὸς», *Ἐποχές* 46 (1967)· Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, ἰδιαιτ. 339-340, 379-382 καὶ Ε. Σκοπετέα, *Τὸ "Πρότυπο Βασίλειο" καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, Θεσσαλονίκη 1984, ἰδιαιτ. 160-167.



συνεπώς, ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι, πάνω από όλα, πρόβλημα ανάδειξης του πολιτισμικού χαρακτήρα του έθνους.<sup>6</sup> Η έννοια όμως του έθνους έχει και άλλη συνιστώσα. Η "έθνική ιδέα", όπως ανέφερα, οδηγεί είτε στη δημιουργία είτε στη διατήρηση κράτους προς χάριν του έθνους. Το ζήτημα επομένως της εθνικής ταυτότητας δεν είναι ζήτημα άπλης παραδοχής πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά ζήτημα έμπρακτης πολιτικής αναγνώρισης, ζήτημα κατοχύρωσης της μοναδικότητας του έθνους σε ανεξάρτητη πολιτική οντότητα. Είτε λοιπόν επιδιώκει την ίδρυση εθνικού κράτους είτε λειτουργεί στο πλαίσιο ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία διαμορφώνει την ταυτότητα του έθνους με αυτήν τη διπλή έννοια, που συνίσταται στην απόλυτη σύζευξη του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο.

Ο κυκλοτερές χαρακτήρας της λογικής αυτής δεν πρέπει να ξενίζει, ιδιαιτέρως αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές η εθνικιστική ιδεολογία εκτυλίσσεται μέσα σε πλαίσιο που έχει ήδη διαμορφώσει ή ίδια.<sup>7</sup> Δεν πρόκειται εδώ για παραδοξολογία, όσο για προσπάθεια κατανόησης των συνθηκών στις οποίες αναπτύσσεται ο εθνικισμός. Από τα τέλη του 18ου αιώνα ο εθνικισμός αποτελεί ιδεολογία που βρίσκεται, εξαιτίας της επίτευχίας της, σε όλο και μεγαλύτερη αντίστοιχη με τις κυρίαρχες μορφές πολιτικής οργάνωσης. Συνεπώς, η γλώσσα του εθνικισμού γίνεται όλο και περισσότερο γλώσσα όλου του πλανήτη: το αδιάφθορο και άπαραβίαστο της εθνικής ταυτότητας και οι πολιτικές τους προεκτάσεις αποτελούν αρχές που αναγνωρίζονται άμεσα στη σύγχρονη κοινωνία — και σε ό,τι αφορά στην πολιτική της συγκρότηση (οργάνωση σε εθνικά κράτη) και σε ό,τι αφορά στους κυρίαρχους τρόπους σκέψης (αντίληψη και έρμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας).<sup>8</sup> Έτσι, η έπεξεργασία της έννοιας του έθνους από

6. Συχνά, μάλιστα, ο μοναδικός πολιτισμικός χαρακτήρας του έθνους αποτελεί ιδεολόγημα που αποτυπώνεται σε ιδιότητα με συγκεκριμένη ονομασία, όπως *Cubanidad*, *Argentinidad*, *Perunidad*, *Englishness*, *Έλληνικότητα*. Για την κατασκευή του τελευταίου στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του έθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989, ιδιαίτ. 31-71.

7. Πρβλ. J. Plamenatz, «Two Types of Nationalism», *δ.π.*, 29.

8. Έξυπακούεται ότι η οικουμενικότητα έχει να κάνει με την κατίσχυση των

την εθνικιστική ιδεολογία δεν άπευθύνεται μόνον στο έθνικό σώμα το οποίο προσπαθεί να εκφράσει, αλλά και σε άναλογα προσδιοριζόμενες και αντίστοιχα συγκροτημένες ομάδες, δηλαδή σε άλλα έθνη. Οι όροι λοιπόν του εθνικιστικού λόγου (το ιδανικό της ανεξαρτησίας, ή πολιτισμική ιδιαιτερότητα του έθνους, ο στόχος του εθνικού κράτους) δεν είναι καθόλου ξένοι στους έσωτερικούς και έξωτερικούς του παραλήπτες.

Άρα αυτό που μιá εθνικιστική ιδεολογία καλείται να άποδείξει είναι ή έθνική ύπόσταση της δικής της ομάδας, όχι όμως και τί σημαίνει ή τί συνεπάγεται ή έννοια της εθνικής ύπόστασης. Ο εθνικισμός οφείλει, με άλλα λόγια, να άποδείξει ότι όμιλει για λογαριασμό κάποιου ύπαρκτου έθνους σε έναν κόσμο που γνωρίζει το περιεχόμενο και τις προεκτάσεις της έννοιας του έθνους και πού, επιπλέον, είναι λίγο-πολύ όργανωμένος πολιτικά πάνω στη βάση των εθνικών διακρίσεων. Αυτό σημαίνει πώς, κι όταν ακόμη μιá εθνικιστική ιδεολογία δεν κατορθώνει να πείσει τους άποδέκτες της ότι όμιλει έξ όνόματος κάποιου πραγματικού έθνους, οι άμφιβολίες και οι άντιρρήσεις έστιάζονται στον έπαρκή ή μη προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, αλλά όχι στο ίδιο το δικαίωμα του εθνικού προσδιορισμού. Το δικαίωμα αυτό άποτελεί οικουμενική αρχή της σύγχρονης κοινωνίας, άφου όχι μόνον χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική της συγκρότηση, αλλά και άποτελεί όργανικό τμήμα του όλου *discours* με το οποίο ή κοινωνία αυτή άντιλαμβάνεται τον έαυτό της.

Έτσι, για παράδειγμα, οι κάτοικοι της Μακεδονίας κατά την τελευταία πεντηκονταετία της όθωμανικής κυριαρχίας μπορεί να διεκδικούνταν από πολλούς άντιμαχόμενους εθνικισμούς (έλληνικό, βουλγαρικό, σερβικό, ρουμανικό κ.λπ.), μπορεί ακόμη και να αυτο-

βασικών όρων της εθνικιστικής ιδεολογίας και όχι με την ιδιαιτερότητα που ο κάθε εθνικισμός άξιώνει και προβάλλει για το δικό του έθνος. Αυτό έξάλλου συνιστά ένα άπό τα παράδοξα του εθνικιστικού φαινομένου: «Η τυπική καθολικότητα της εθνικότητας ως κοινωνικο-πολιτισμικής έννοιας —στο σύγχρονο κόσμο ο καθένας μπορεί να "έχει", πρέπει να "έχει", θά "έχει" εθνικότητα, όπως "έχει" φύλο— ενάντια στην άνίατη μερικότητα των συγκεκριμένων της εκδηλώσεων, ούτως ώστε, έξ όρισμού, ή "έλληνική" εθνικότητα να είναι *sui generis*». B. Anderson, *Imagined Communities*, *δ.π.*, 14. Βλ. επίσης, E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Όξφόρδη 1983, 6.



προσδιορίζονται με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (ως Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι κ.λπ.), όμως το αντικείμενο της διαμάχης και των διαφοροποιήσεων δεν είναι κατά πόσον ανήκουν πράγματι σε κάποιο έθνος, αλλά σε ποιο έθνος ανήκουν. Ο έθνικισμός επιβάλλει τη δική του όρολογία και τη δική του λογική σε μία κοινωνία που τις αποδέχεται και τις εφαρμόζει.

Τούτο επιβεβαιώνεται έμμεσα και από τη συχνή προσφυγή της έθνικιστικής ιδεολογίας στο ίδιο το φρόνημα (ή συναίσθημα) του έθνικου σώματος ως αποδεικτικό στοιχείο της ύπαρξης και της ταυτότητας του έθνους. Τις περισσότερες μάλιστα φορές πρόκειται για το έσχατο όπλο της έθνικιστικής ιδεολογίας, ιδίως όταν ο συνδυασμός των διακριτικών στοιχείων που χρησιμοποιεί για τον προσδιορισμό του έθνικου χαρακτήρα βρίσκεται αντιμέτωπος με ανάλογους συνδυασμούς πολιτισμικών κριτηρίων, που προτάσσονται από αντίπαλους έθνικισμούς.<sup>9</sup> Στις περιπτώσεις αυτές, ή προσφυγή στον ύποκειμενικό προσδιορισμό της έθνικης ταυτότητας θεωρείται όχι απλώς ή ασφαλέστερη (ως ή πιό δημοκρατική), αλλά και ή έσχατη μέθοδος διακανονισμού των έθνικιστικών διενέξεων.<sup>10</sup>

9. Βλ. σχετ. J. Krejčí & V. Velínský, *Ethnic and Political Nations in Europe*, Λονδίνο 1981, 40.

10. Η συνειδητή από την πλευρά της έθνικιστικής ιδεολογίας συνάρτηση του έθνικου προσδιορισμού με το ύποκειμενικό συναίσθημα αποτελεί την πιό φιλελεύθερη έκδοχή έθνικισμού και αποδίδεται συνήθως στον Τζιουζέπε Ματσίνι. Ο Έρνεστ Ρενάν στη γνωστή του διάλεξη «Τί είναι έθνος;» του 1882 περιγράφει αυτήν ακριβώς την έκδοχή, όριζοντας το έθνος ως εκείνη την κοινότητα ανθρώπων που έχουν την επιθυμία να συμβιώσουν: «Η ύπαρξη του έθνους είναι (συγχωρέστε μου τη μεταφορά) ένα καθημερινό δημοψήφισμα». E. Renan, «Qu' est-ce qu' une nation?» στο: *Oeuvres complètes*, τ. I, Παρίσι 1947, 904. Πρβλ. την ανάλυση της άποψης του Ρενάν, στο: E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, Cambridge 1987, 6-10. Η πληρέστερη πάντως προσφυγή στο ύποκειμενικό κριτήριο βρίσκεται στα κείμενα του 'Αχάντ Χα' άμ (φιλολογικό ψευδώνυμο του έβραίου λογίου Άσερ Γκίνζμπεργκ), ο οποίος διακηρύσσει: «το πνεύμα της εθνότητας, από τη στιγμή που γεννιέται, είναι πιά ανεξάρτητο από οποιαδήποτε έξωτερική ή αντικειμενική πραγματικότητα. Έάν αισθάνομαι το πνεύμα της έβραϊκής εθνότητας στην καρδιά μου, σε βαθμό τέτοιο που να σημαδεύει με τη σφραγίδα του όλη μου την έσωτερική ζωή, τότε το πνεύμα της έβραϊκής εθνότητας υπάρχει μέσα μου και ή ύπαρξή του δεν τελειώνει,

Η έξακρίβωση της έθνικης ταυτότητας δια της άναφορής στο ύποκειμενικό κριτήριο γίνεται άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα. Η διεκδικούμενη από αντιμαχόμενους έθνικισμούς πληθυσμιακή ομάδα μπορεί να εκφράσει την έθνικη της συνείδηση με άμεσο τρόπο, δηλαδή με τη διενέργεια δημοψηφίσματος. Πρόκειται για μέθοδο που συχνά θεωρείται ότι επίλυει τελεσίδικα το πρόβλημα του έθνικου προσδιορισμού, όπως τουλάχιστον αποδεικνύει ή εύρύτατη χρήση της ιδιαιτέρως κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.<sup>11</sup> Βεβαίως, ή δημοψηφισματική έξακρίβωση του έθνικου χαρακτήρα δεν είναι διαδικασία αναγκαστικά αδιάβλητη και αξιόπιστη. Έξαρτάται καταρχήν από το φορέα που τη διενεργεί και από τους σκοπούς που αυτός ένδεχεται να ύπηρετεί. Επιπλέον, το δημοψήφισμα μπορεί να χρησιμοποιείται ως αναδρομική επικύρωση προηγούμενων πολιτικών διακανονισμών που έλάχιστη σχέση είχαν με τη διακρίβωση του ύποκειμενικού κριτηρίου. Επί παραδείγματι, τά δημοψηφίσματα που διενεργήθηκαν μετά το 1945 στην άνατολική Εύρώπη από καθεστώτα που είχαν ήδη επιβληθεί, με σκοπό να νομιμοποιηθούν δεδομένες έδαφικές προσαρτήσεις και συνοριακές ρυθμίσεις, σίγουρα δεν άποτελούν την ιδανικότερη εφαρμογή αυτής της άμεσης μεθόδου για τον προσδιορισμό της έθνικης ταυτότητας.

Άπό την άλλη πλευρά, ή έθνικη ταυτότητα ένός πληθυσμού μπορεί να θεωρηθεί ότι έξακριβώνεται με λιγότερο άμεσους τρόπους, που όμως κι αυτοί βασίζονται στην άναγνώριση του ύποκειμενικού άυτοπροσδιορισμού ως την ασφαλέστερη μέθοδο επίλυσης του προβλήματος. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως οι διάφορες άπογραφικές δραστηριότητες αντίπαλων έθνικιστικών ιδεολογιών είτε μέσω δειγματοληπτικών καταγραφών του κυρίαρχου έθνικου συναισθήματος, είτε μέσω της συγκριτικής καταμέτρησης

άκόμη κι άν όλοι οι σύγχρονοί μου Έβραίοι σταματήσουν να το νιώθουν στις δικές τους καρδιές». Παραθ. στο: E. Kedourie, *Nationalism*, Λονδίνο 1960, 81. Βλ. άκόμη, S. Grayzel, *A History of the Jews*, Νέα Υόρκη <sup>2</sup>1968, 583-584.

11. Όπως λ.χ. στα Δεκατέσσερα Σημεία του Γουίλσον κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στους όρους των Συνθηκών των Παρισίων που άκολούθησαν τη λήξη του, στις "έντολές" της Κοινωνίας των Έθνών και στα δημοψηφίσματα που (άσχετα με την αξιοπιστία τους) άκολούθησαν.



των πολιτισμικών εκείνων θεσμών (σχολείων, εκκλησιών, συλλόγων κ.λπ.) που θεωρούνται ότι αποτυπώνουν το έθνικό συναίσθημα. 'Αλλά και εδώ τα προβλήματα δεν λείπουν, αφού οποιαδήποτε μορφή προσφυγής στο υποκειμενικό κριτήριο προϋποθέτει την υπαρξή του — ότι δηλαδή οι έν αμφιβόλω πληθυσμοί έχουν πράγματι σαφή αντίληψη για την έθνική τους ταυτότητα. Το χαριτωμένο περιστατικό που αναφέρει ο Φλόριαν Ζνανιέκι είναι ένδεικτικό: σέ έρευνα που έγινε στα 1934-1935 στα Έλη Πρίπετ της προπολεμικής Πολωνίας, οι κάτοικοι ρωτήθηκαν αν ανήκουν στο έθνος των Λευκο-Ρουθηνών, για την υπαρξή του οποίου δεν είχαν ιδέα.<sup>12</sup>

'Εκείνο όμως που έχει σημασία από κοινωνιολογική άποψη είναι ή ίδια ή επικράτηση του υποκειμενικού κριτηρίου για τον προσδιορισμό της έθνικής ταυτότητας. Πρώτα-πρώτα, ή αναγνώριση της αρχής ότι «ένα έθνος υπάρχει από τη στιγμή που τα συστατικά του μέρη το θεωρούν έθνος»<sup>13</sup> αποκαλύπτει το χαρακτήρα του έθνικισμού ως σύγχρονης ιδεολογίας. 'Από τη στιγμή που ή «ζώσα και δράσα συλλογική βούληση»<sup>14</sup> αρχίζει να αποτελεί *sine qua non* για τον έθνικό προσδιορισμό, δεν μένει καμία αμφιβολία πώς ή έθνικιστική ιδεολογία δημιουργεί πράγματι το έθνος όρίζοντας την έθνική ταυτότητα και πειθοντας το έθνικό σώμα ότι το έθνος υπάρχει. Με την έννοια αυτή, ό έθνικισμός αποτελεί όντως ιδεολογία της σύγχρονης κοινωνίας, αφού μπορεί να παρακινεί τα κοινωνικά υποκείμενα σέ δράση έχοντας προηγουμένως έξασφαλίσει τη συνειδητή τους συναίνεση και συμμετοχή, πράγμα που με τη σειρά του προϋποθέτει ότι τα κοινωνικά υποκείμενα αναγνωρίζουν πλέον στον εαυτό τους τη δυνατότητα και το δικαίωμα να βουλεύονται και να αποφασίζουν την τύχη τους.

12. Βλ. F. Znaniecki, *Modern Nationalities*, Urbana, Ill. 1952, 82.

13. R. Emerson, *From Empire to Nation*, Cambridge, Mass. 1960, 102. Πρβλ. και τη διατύπωση της ίδιας αρχής από τον Κόν, ό οποίος αποφαινεται πώς «ή έθνικότητα υφίσταται, από τη στιγμή που υπάρχει ή απόφαση για το σχηματισμό της». H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Υόρκη 1944, 16. Για μία σύντομη ανάσκόπηση της βιβλιογραφίας της σχετικής με τη σύνδεση έθνικής ταυτότητας και έθνικής βούλησης, βλ. K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Mass. 1966, 274-275 σημ.

14. H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, ό.π., 16.

'Επιπρόσθετα, ή ανάδειξη του υποκειμενικού κριτηρίου σέ κυρίαρχο έχει και άλλες προεκτάσεις κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος σέ ό,τι αφορά στις καθολικές διαστάσεις που έχει προσλάβει. 'Η δεδομένη πρακτική των διάφορων "έθνολογικών" απογραφών και το κύρος που έχει αποκτήσει ή δημοψηφισματική έξακρίβωση της έθνικής ταυτότητας αποδεικνύουν άκριβώς ότι ή έθνικιστική ιδεολογία λειτουργεί κατεξοχήν σέ πλαίσιο που έχει ήδη διαμορφωθεί σύμφωνα με τις δικές της αρχές. Αυτή καθεαυτή ή επίκληση του υποκειμενικού κριτηρίου είναι νοητή και θεμιτή μόνον στο έσωτερικό της έθνικιστικής ιδεολογίας: δεν έχει περιεχόμενο έξω από τους όρους του έθνικισμού, ούτε βρίσκει δικαίωση πέραν των βασικών αρχών που αυτός θεσπίζει.<sup>15</sup> 'Η κεντρική προβληματική του έθνικισμού είναι, με άλλα λόγια, τόσο εύρείας άποδοχής, ώστε μια έθνικιστική ιδεολογία δεν είναι υποχρεωμένη να υπερασπιστεί τη λογική της σύζευξης μεταξύ πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και πολιτικής αυθυπαρξίας, αλλά άπλως να αποδείξει ότι ή δική της ομάδα συγκροτεί πράγματι ξεχωριστό έθνος. "Όσο δυσχερές έργο και αν αποτελεί αυτή ή απόδειξη (ιδίως όταν επιχειρείται υπό συνθήκες άνταγωνισμού), γεγονός παραμένει ότι ή έθνικιστική ιδεολογία λειτουργεί στη βάση της συνειρμικής σύμπτωσης πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας. Το έθνος λοιπόν αποτελεί πράγματι έννοια καθολικής άπήχησης. Δεν είναι, κατά συνέπεια, παράξενο ότι ή προσφυγή στο έθνικό συναίσθημα (σέ μία έννοια που όχι μόνον είναι άπροσδιόριστη με άλλα, έκτός του έθνικισμού, κριτήρια, αλλά που μπορεί έν πολλοίς να θεωρηθεί δημιούργημά του) αποτελεί τόσο προσφιλή και άσφαλή για τον έθνικισμό πρακτική. "Αν ξεφεύγαμε πάντως από τη λογική του, προφανώς ό τρόπος που ό έθνικισμός έκμεταλλεύεται το έθνικό συναίσθημα δεν αποδεικνύει παρά μόνον ότι πρόκειται για λογική κυκλική, ατάρκη και άρα άυτεπιβεβαιούμενη.

15. «'Ο όρισμός ενός έθνους από τη συνείδηση των μελών του ότι ανήκουν σέ αυτό είναι ταυτολογικός και παρέχει μόνον *a posteriori* ένδειξη στο τί είναι έθνος». E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, ό.π., 7-8. Βλ. επίσης E. Hobsbawm, «Some Reflections on Nationalism», στο: T. J. Nossiter, A. H. Hanson & S. Rokkan (έκδ.), *Imagination and Precision in the Social Sciences*, Λονδίνο 1972, 385-386.



Κάθε έθνικισμός λοιπόν αγωνίζεται, διεκδικεί και μάχεται για λογαριασμό τής δικής του ομάδας, όμως ή πολεμική που ακολουθεί βασίζεται στην όχι αύστηρά προσδιορισμένη, αλλά και στην αναμφισβήτητη, αυτονόητη και γενικώς ανεγνωρισμένη έννοια, αυτήν του έθνους, ή οποία επιβάλλει αναγκαστικά κοινούς όρους στο διάλογο ή τή διένεξη με άλλους έθνικισμούς. Κάτι τέτοιο σημαίνει πώς, κι όταν ακόμη δεν τή δηλώνει άπερίφραστα, ή έθνικιστική ιδεολογία είναι, κατ' ουσίαν, «πλουραλιστική», με τή σημασία που δίνει στον όρο ό "Αντονι Σμίθ; πρεσβεύει δηλαδή τήν άρχή ότι ό κόσμος είναι διαιρεμένος σε έθνη και ότι ή πλέον άρμόζουσα μέθοδος πολιτικής όργάνωσης είναι εκείνη που αναγνωρίζει τήν έθνική διαίρεση και πού, κατά συνέπεια, στηρίζεται σε σύστημα έθνικων κρατών.<sup>16</sup> Έτσι, ακόμη και στις όξύτερες εκδηλώσεις έθνικιστικής αντιπαλότητας, αντικείμενο τής διαμάχης δεν είναι τόσο τή δικαίωμα των αντίπαλων έθνικισμών να υπάρχουν και να όμιλούν για λογαριασμό των αντίστοιχων έθνων, όσο ή από μέρος τους διεκδίκηση συγκεκριμένων άμφισβητούμενων πληθυσμών.

Αυτό ίσχύει ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες στις όποιες κάποιος έθνικισμός (είτε έξαιτίας του σχετικά ανεπεξέργαστου λόγου του είτε έξαιτίας τής όξύτητας που ή αντιπαλότητα με άλλους έθνικισμούς έχει προκαλέσει) δεν αναγνωρίζει ίσα δικαιώματα στους αντίπαλους του.<sup>17</sup> Παρ' όλα αυτά, ή άρχή τής έθνικης διαίρεσης παραμένει ακόμη και τότε άδιαμφισβήτητη: όσο άσημαντα, καθυστερημένα ή βάρβαρα κι άν χαρακτηρίζονται τά αντίπαλα έθνη, δεν παύουν να θεωρούνται ξεχωριστές όντότητες και, κατά συνέπεια, οι έθνικισμοί που τά εκφράζουν δεν παύουν να αποτελούν ύπολογίσιμους και θεμιτούς αντίπαλους. Μπορεί, επί παραδείγματι, για τόν έλληνικό έθνικισμό του 19ου αιώνα οι Τούρκοι ή οι Βούλγαροι να είναι κατώτεροι σε πολιτισμική στάθμη ("βάρβαροι", "άσιάτες", κ.λπ.) από τους "Έλληνες, μπορεί άδίκως να διεκδικούν πληθυσμούς που θεωρούνται ότι ανήκουν στον Έλληνισμό, μπορεί ακόμη και να μην αξίζουν τά ίδια δικαιώματα (στην

16. Βλ. Α. D. Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 21983, 170-171.

17. Βλ. Κ. W. Deutsch, *Nationalism...*, ό.π., 191 και Ε. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, ό.π., 168-169.

πολιτική όργάνωση, τή διεθνή αναγνώριση ή τήν ιστορική συμβολή), δεν παύουν όμως, παρ' όλα αυτά, να αποτελούν ξεχωριστά έθνη που όρίζονται αντίθετικά, αλλά όμοιότροπα με τή έλληνική.

Η πλουραλιστική αυτή διάσταση του έθνικιστικού λόγου μάς επιτρέπει να προσεγγίσουμε τή πρόβλημα του προσδιορισμού τής έθνικης ταυτότητας με όλοκληρωμένο τρόπο. Ό έθνικισμός, στο βαθμό που αναπτύσσεται σε έξ όρισμού ανταγωνιστικό πλαίσιο (ανεξάρτητα από τις διαστάσεις που ή αντιπαλότητα με άλλους έθνικισμούς έχει προσλάβει), χρησιμοποιεί για τόν προσδιορισμό του έθνικου χαρακτήρα κριτήρια που έχουν, ταυτόχρονα, θετικές και άρνητικές όψεις. Προσδιορισμός του έθνους σημαίνει αναγκαστικά διάκριση από άλλα έθνη: τή να όρίσω από τί συνίσταται τή έθνος σημαίνει, ταυτόχρονα, να όρίσω και από τί δεν συνίσταται —κοντολογίς, να δώσω και τόν όρισμό του μη έθνους. Η άπόδοση λοιπόν συγκεκριμένου έθνικου χαρακτήρα σε κάποιο σώμα άνθρώπων συνεπάγεται, άμεσα, τήν άρνηση αυτού του χαρακτήρα σε άλλα παρόμοια σύνολα και, έμμεσα, τήν αναγνώριση σε αυτά άλλων, αντίθετικών με τά έθνικά, γνωρισμάτων. Δεν είναι παράξενο πού ό κάθε έθνικισμός επεξεργάζεται τήν έννοια του έθνους και άρνητικά, με βάση δηλαδή τή διαμόρφωση τής εικόνας του μη έθνικου ή του «σημασιολογικού άλλου» — για να δανειστούμε τόν όρο από τή θεωρία των Ρόλων και τής Συμβολικής Διαντίδρασης του Τζώρτζ Μήντ.<sup>18</sup> Θα μπορούσε, κατά συνέπεια, να ειπωθεί πώς τή έθνος άποκτᾶ τόν ξεχωριστό του χαρακτήρα με διαρκείς στερεοτυπικές αντιδιαστολές,<sup>19</sup> πού προκύπτουν από διαδικασίες συνεχών συγκρίσεων και έτεροπροσδιορισμών.<sup>20</sup>

18. Βλ. G. H. Mead, *Mind, Self and Society*, Σικάγο 1934, 138, καθώς και H. Joas, *G. H. Mead*, Cambridge 1985, 112-120.

19. Βλ. L. W. Doob, ό.π., 58-62, 80-85. Ίσως έτσι, δηλαδή άρνητικά, να εξηγείται και ή (πλασματική) "φυλετική" έμφαση όρισμένων έθνικισμών: ή φυλετική όμοιογένεια του ίδιου συνάγεται από τή συλλήβδην φυλετική όμαδοποίηση του άλλου ("περιπλανώμενοι Ίουδαίοι", "όμοιοι μαύροι", "κίτρινη λαίλαπα", "άπιστη 'Αλβιόν" κ.ο.κ.). Πρβλ. Ε. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, ό.π., 66.

20. Για λεπτομερή άνάλυση αυτών των διαδικασιών, βλ. J. P. Nettl & R. Robertson, *International Systems and the Modernisation of Societies*, Λονδίνο 1968, Μέρος II.



Αυτό ισχύει, ακόμη κι όταν ο «σημαιολογικός άλλος» συμβαίνει να μην θεωρείται άμεσος κίνδυνος για το έθνος. Ο προσδιορισμός του έθνους χρειάζεται όπως σδήποτε αρνητικά σημεία αναφοράς, αλλά κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται πως τὰ αντίθετικά με την έθνική ταυτότητα στοιχεία συνθέτουν παντού και πάντοτε ολοκληρωμένη ή συγκεκριμένη εικόνα "έθνικου έχθρου". Η επισήμανση αυτή είναι απαραίτητη, αν θέλουμε να αποφύγουμε την άπλουστευτική εκείνη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο έθνικισμός δεν αποτελεί παρά δυναμική έκφραση του συλλογικού αίσθηματος απόρριψης του ξένου, αντίδρασης στην άλλοεθνή επικυριαρχία, απότινάξης του ξένου ζυγού, αντίστασης στον κατακτητή κ.ο.κ.

Η άποψη βεβαίως δεν είναι ούτε σπάνια ούτε νέα. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μάξ Χάντμαν όριζε στα 1921 τον έθνικισμό ως «τη μαχητική στάση άμυνας και τη στρατεύουσα και στρατευμένη φροντίδα για τη ζωή και την τιμή ενός λαού, στην περίπτωση που υπάρχει ή συνείδηση ότι βρίσκεται σε κίνδυνο εξαιτίας των πράξεων ενός άλλου λαού». <sup>21</sup> Παρόμοιοι όρισμοί συνεχίζουν να θεωρούνται φυσιολογικοί, αφού συχνά εμφανίζονται αναλύσεις που έκλαμβάνουν τον έθνικισμό ως «αίσθημα συλλογικής άδικίας ενάντια στο ξένο», <sup>22</sup> ιδιαιτέρως όταν τὸ ἴδιο τὸ έθνικιστικό μήνυμα έχει έντονα αντίστασιακό ή αντι-άποικιοκρατικό χαρακτήρα <sup>23</sup> ή όταν παρατηρείται έξαρση των ήδη ύφιστάμενων συναισθημάτων που άπορρέουν από τὰ έθνικιστικά ιδεολογήματα. Πρόκειται όμως για καθ' όλα λανθασμένες και άπλοϊκές αντιλήψεις, <sup>24</sup> αφού καταφανώς συγχέουν τη συνθήκη με τὸ αίτιο. Έκλαμβάνουν, με άλλα λόγια, ως δεδομένο αυτό που απαιτεί έρμηνεία και εξήγηση και που δεν είναι

21. M. S. Handman, «The Sentiment of Nationalism», *Political Science Quarterly* 36 (1921) 104 σημ. Βλ. επίσης 107-108.

22. K. R. Minogue, *Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1967, 25. Ἄλλα βλ. και 15 για τὴν αντίφαση ως πρὸς αὐτὸ τὸ σημείο.

23. Βλ. λ.χ. R. I. Rotberg, «The Rise of African Nationalism. The Case of East and Central Africa», *World Politics* XV, 1 (1962) ἰδιαιτ. 75-77.

24. Για ἀνασκευές αὐτῆς τῆς αντίληψης βλ. F. Hertz, *Nationality in History...*, δ.π., 20· J. S. Coleman, «Nationalism in Tropical Africa», *American Political Science Review* XLVIII, 2 (1954) και E. Kedourie, «Introduction», στὸ: E. Kedourie (ἐκδ.), *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Ὑόρκη & Κλήβελαντ 1970, 21-22.

άλλο παρά ἡ ἴδια ἡ έννοια τοῦ ξένου ἢ μὴ έθνικου. Η έννοια όμως αὐτὴ παράγεται ἀπὸ τὸν έθνικισμό, εφόσον ἀποκτᾶ περιεχόμενο και μορφή εξαιτίας τῆς διαδικασίας (έτερο-)προσδιορισμοῦ τοῦ έθνους πὸ ὃ έθνικισμός ἐπιχειρεῖ.

Η πρόταση, ἔτσι, τῆς αντίστασης στὸ ξένο για τὴν έρμηνεία τοῦ έθνικισμοῦ εἶναι ταυτολογική και κενόλογη. <sup>25</sup> Πρῶτα-πρῶτα, τὸ έθνος δεν παύει νὰ ὑπάρχει (οὔτε ὃ έθνικισμός έξαντλεῖ τὴ δυναμική του), όταν δεν αντιμετώπιζει άμεσες έξωτερικές ἀπειλές. Ὅμως ακόμη κι όταν ἡ αντίσταση στὸ ξένο συμβαίνει νὰ εἶναι ἡ κύρια φροντίδα τοῦ έθνικισμοῦ, τὸ στοιχείο αὐτὸ δεν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνο του για τὴν ἀνάλυση τοῦ φαινομένου: ἀφοῦ τὸ έθνικιστικό μήνυμα περικλείει πολὺ πιὸ σύνθετους στόχους ἀπὸ τὴν ἀπλή ἀποτίναξη τοῦ ξένου ζυγού, δεν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι πολὺ θετικότερο ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπει ὃ ἀρνητικός προσδιορισμός του. Ἐπιπλέον, δεν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὸς αντίσταση σὲ ξένη επικυριαρχία, κατοχή ἢ ἐπιρροή δεν προβάλλουν μόνον τὰ έθνη στὴν ἱστορία, ἀλλὰ και κοινότητες τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, θρησκευτικές ομάδες, δυναστείες κ.λπ. Βεβαίως ἡ έννοια τοῦ ξένου έχει στὴν καθεμία ἀπὸ τις περιπτώσεις αὐτὲς διαφορετικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο έξαρτᾶται άμεσα ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ομάδας πὸν προβάλλει αντίσταση. Κανείς όμως δεν θὰ μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ ὅτι δυναστείες, θρησκευτικές κοινότητες και έθνη θὰ γινόταν νὰ έξομοιωθοῦν έν-

25. Η επισήμανση δεν ὑποβαθμίζει τὸ συνεκτικὸ ρόλο πὸν ἡ παρουσία τοῦ "ξένου" ἐνδέχεται νὰ διαδραματίσει κατὰ τὴ δημιουργία τοῦ έθνους. Οἱ Ἄραβες και οἱ Βερβερίνοι τῆς Ἄλγερίας ἴσως δεν θὰ ξεπεροῦσαν ποτὲ τις μεταξύ τους διαφορὲς δίχως τὴν καταλυτικὴ για τὴ διαμόρφωση τοῦ αλγερينوῦ έθνους παρουσία τῶν "ἀλλόθρησκων" και "ἀλλοεθνῶν" Γάλλων. Ὅμως ἡ συσπειρωτικὴ λειτουργία τοῦ "ξένου" σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὄχι μόνον δεν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι ὃ έθνικισμός ἀποτελεῖ κάτι παραπάνω ἀπὸ αίτημα ἀποτίναξης ξένων ζυγῶν: ὃ Γάλλος, στὸ παράδειγμά μας, αντιμετώπιζεται σὰν έχθρος, ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν εμφανίζεται ἡ αλγερινὴ έθνικιστικὴ ιδεολογία, ἡ ὁποία διαμορφώνει τὴν αἴσθηση τῆς αλγερινῆς έθνικῆς ταυτότητας και ἀναζητεῖ διεξόδους σὲ προβλήματα πὸν ὑπερβαίνουν τὴν ἀπλή ἀποπομπὴ τῶν Εὐρωπαίων ἀπὸ τὴ βόρεια Ἄφρική. Για τὴ σημασία τῶν ἀσκήσεων έτεροπροσδιορισμοῦ μεταξύ έθνικου και μὴ έθνικου στὴν ἀποικιοκρατικὴ Ἄφρική, βλ. R. K. Tangri, «The Rise of Nationalism in Colonial Africa: The Case of Colonial Malawi», *Comparative Studies in Society and History* X, 2 (1968) ἰδιαιτ. 146.



νοιολογικά εξαιτίας και μόνον του γεγονότος ότι αντίστανται σε αυτό που εκλαμβάνουν ως αλλότριο.

Αυτές οι παρατηρήσεις πιστεύω πως δείχνουν ότι οι ασκήσεις έτεροπροσδιορισμού στις όποιες σταθερά και αναγκαστικά<sup>26</sup> επιδίδεται ο εθνικισμός συνθέτουν διαδικασία πράγματι αμφίδρομη, που ξεκινά από την έννοια του έθνους (αυτής της νέας κοινότητας), βασίζεται σε αυτήν και την αναπαράγει. "Όπως το έθνος ορίζεται αντίθετικά μέσω του μη έθνους, έτσι και το τελευταίο αποκτά περιεχόμενο και μορφή (λ.χ. άλλα έθνη, εθνικός έχθρος κ.λπ.) όχι εκ του μηδενός, αλλά με άπευθείας αναφορές στο χαρακτήρα του ίδιου του έθνους. 'Η έννοια του άλλου προϋποθέτει, λογικά, την έννοια του ίδιου. Αυτό σημαίνει, για τη μαχόμενη εθνικιστική ιδεολογία, πως η αίσθηση ότι υπάρχει έθνος δεν μπορεί παρά να προηγείται της αίσθησης ότι τίθεται ζήτημα εθνικής αντιπαλότητας.

Βεβαίως, η τελευταία άποσφηνίζει, συμπληρώνει και τροποποιεί τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας ανάλογα με τις περιστάσεις. "Όμως αυτό συνεπάγεται πως αντίστοιχες αλλαγές και μεταπλάσεις είναι πιθανές και στην εκάστοτε εικόνα του μη εθνικού. 'Ο συνεχής έτεροπροσδιορισμός του εθνικού χαρακτήρα σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες, καθώς και οι λειτουργίες που αυτός επιτελεί (σφυρηλάτηση της εθνικής όμοψυχίας, συσπείρωση του εθνικού σώματος, παρακίνησή του σε ενέργειες που άποσκοπούν στην πραγμάτωση των εθνικών στόχων κ.λπ.) αντικατοπτρίζονται σε αντίστοιχες ανακατατάξεις στην εικόνα του μη εθνικού.<sup>27</sup>

26. Βλ. R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *δ.π.*, 5-6. "Όπως και στην περίπτωση της κοινωνικής τάξης, έτσι και στην περίπτωση του έθνους, ο προσδιορισμός ως προς άλλες όμολες ομάδες είναι έξ όρισμού αναγκαίος: η ιδέα του ενός έθνους είναι έξίσου άδιανόγητη με την ιδέα της μίας τάξης. Πρβλ. E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Λονδίνο 31980, 8.

27. Στις ασκήσεις έτεροπροσδιορισμού ό άλλος δεν είναι αναγκαστικά η άποκλειστικά ό γείτονας ή ό άμεσος ανταγωνιστής. 'Ο άλλος συνιστά κατηγορία που περιλαμβάνει, δυναμικά, όλα τα ύπόλοιπα έθνη. 'Ιδιαίτερη μάλιστα βαρύτητα έχει η εικόνα που δημιουργείται για εκείνα τα έθνη που συμβαίνει να θεωρούνται επιτυχημένα, άνεπτυγμένα ή κυρίαρχα (ό,τι κι αν συμβαίνει να σημαίνουν άναλόγοι χαρακτηρισμοί): σε τελική άνάλυση, ό ένας εθνικισμός διδάσκει τον άλλο. Σε ό,τι άφορ ά στους δευτερογενείς εύρωπαϊκούς ή στους τριτοκοσμικούς εθνικισμούς, αυτός

Αυτή η εικόνα μπορεί να άπλοποιηθεί (ένος εθνικός έχθρος) ή να περιπλακει (πολλοί έθνικοί έχθροί), να ένταθει (άμεση, όρατη έθνική άπειλή) ή να άμβλυνηθεί (άδιάφορη στάση προς άλλα έθνη), άκόμη και να αλλάξει ριζικά περιεχόμενο και ταυτότητα (όπως συνέβη, για παράδειγμα, στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού στον ύστερο 19ο αιώνα, όταν ό βουλγαρικός κίνδυνος άντικατέστησε τον τουρκικό εξαιτίας της Μακεδονίας).<sup>28</sup>

Παρόμοιες λίγο-πολύ *ad hoc* τροποποιήσεις συνεπάγονται βεβαίως και τις άνάλογες έκλογικεύσεις. 'Η εκάστοτε εικόνα του ξένου άπαιτεί τη δική της αίτιολόγηση στο παρόν και τη δική της τεκμηρίωση στο παρελθόν, ενέργειες που θα πρέπει να βρίσκονται σε αντίστοιχία με τις άπόπειρες δικαίωσης των εκάστοτε εθνικιστικών διεκδικήσεων και, σε τελική άνάλυση, με τον εκάστοτε συνδυασμό κριτηρίων για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Θα ήταν φυσικά λάθος να θεωρήσουμε ότι τέτοιες μετατροπές, προσαρμογές και έσωτερικές ανακατατάξεις άποτελούν τα προίόντα συνειδητής (κυνικής ή δόλιας) παραποίησης των ιστορικών και πολιτισμικών δεδομένων, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί βεβαίως να άποκλειστεί εκ προοιμίου. Είναι παράξενο πάντως πόσο συχνά αυτές οι "τομές" μεταμορφώνονται σε "φυσιολογικές συνέχειες" της εθνικιστικής δραστηριότητας, προσαρμοσμένες στις εκάστοτε συνθήκες διαβίωσης του έθνους, δηλαδή δημιουργούνται και άφομοιώνονται έξίσου φυσιολογικά από τους μετέχοντες στην εθνικιστική ιδεολογία.<sup>29</sup>

ό τύπος έτεροπροσδιορισμού αναφέρεται συνήθως στην εικόνα των πρωτογενών εθνικισμών (της Δύσης) και στις παρεπόμενες συγκρίσεις μαζί τους. Πρβλ. και M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change* 6, 3 (1957/58) 220-221.

28. Βλ. G. Augustinos, «The Dynamics of Modern Greek Nationalism: The Great Idea and the Macedonian Problem», *East European Quarterly* VI, 4 (1973) 444-453 και T. C. Tatsios, *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897*, Νέα Υόρκη 1984, κεφ. 2. Για άλλα, πέραν του ελληνικού, παραδείγματα άλλαγής του εθνικού έχθρου από εύρωπαϊκούς εθνικισμούς, βλ. J. Krejčí & V. Velínský, *Ethnic and Political Nations...*, *δ.π.*, 11-12, όπου ύπογραμμίζεται και η συνακόλουθη προσπάθεια να τεκμηριωθούν στο παρελθόν οι νέες αίτιάσεις.

29. "Όπως σημειώνει ό Α. Λιάκος σχετικά με τα κίνητρα πίσω από τις μεταπλά-



Στις συνθήκες αυτές συμπεριλαμβάνονται και οι αντιδράσεις, οι επιθέσεις και οι άμφισβητήσεις που η εθνικιστική ιδεολογία δέχεται από αντίπαλους εθνικισμούς. Πρόκειται ουσιαστικά για διαφονίες σχετικά με τα κριτήρια δια τῶν ὁποίων προτείνεται ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ στὰ ὁποῖα βασίζεται ἡ ὄλη λογικὴ τῆς δικαίωσης τῶν ἐθνικιστικῶν ἐπιδιώξεων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ πολιτισμικὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τοῦ ἔθνους (γλώσσα, θρησκεία κ.λπ.) βρίσκονται συνεχῶς στὸ προσκῆνιο τῆς ἐθνικιστικῆς διαμάχης, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ χρήση τους ἐξαρτᾶται ἡ φερεγγυότητα, ἡ ἀπήχηση καί, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ ἴδια ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐθνικισμοῦ ὡς πολιτικῆς ιδεολογίας.

Ἡ μελέτη τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ὀφείλει νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ ἀναλύσει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα παράγεται καὶ ἀναπαράγεται στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο. Πρόκειται οὗσιαστικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῶν συνδυασμῶν τῶν κριτηρίων ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἔθνους καὶ ποὺ διαφέρουν ὄχι μόνον ἀπὸ ἐθνικισμὸ σὲ ἐθνικισμὸ, ἀλλὰ, συχνά, καὶ ἀπὸ τὴ μία φάση ἐξέλιξης τῆς ἴδιας ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας στὴν ἄλλη. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ ἀφετηρία ὀδηγεῖ σὲ ἀναλύσεις ποὺ βρίσκονται σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ πολλὰς ἀπόπειρες ἐρμηνείας τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ταυτίζεται μὲ ἓνα, τὸ ἴδιο πάντοτε, διακριτικὸ γνῶρισμα.<sup>30</sup> Παρόμοιες ὁμως προσεγγίσεις ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ λανθασμένη ὑπόθεση πὼς ὁ ἐθνικισμὸς ἐδράζεται στὴν ἴδια πάντοτε ἀντίληψη τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους καὶ ὀφείλονται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὴ μονόπλευρη γενίκευση καὶ ἀναγόρευση σὲ πρότυπο τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐκδοχῆς τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας.

σεις τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα: «Δὲν ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχει δόλος. Ἄλλωστε τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος δὲν ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ τὸ ρόλο τους, καὶ ἔβλεπαν τὸν κόσμον μὲσα ἀπὸ τὸ μῦθο ποὺ παρίσταναν». Α. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, 216.

30. Γιὰ διαφορετικὲς κριτικὲς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, βλ. F. Hertz, *Nationality in History...*, ὁ.π., 6· K. R. Minogue, *Nationalism*, ὁ.π., 154· E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, ὁ.π., 5-6, ἀλλὰ καὶ K. Βεργόπουλος, «Ἡ δυναμικὴ τοῦ 1821», *Θεορία καὶ Κοινωνία* 2 (1990) 76-77.

Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι, ἂν ἡ μελέτη τοῦ ἐθνικισμοῦ προσκολληθεῖ σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ προσδιοριστικὸ κριτήριον τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τότε ἀναγκαστικὰ καταλήγει σὲ ἀλχημεία, ἄλλοτε συμπεριλαμβάνοντας συλλήβδην τὶς ἐθνικιστικὲς ιδεολογίες στὸν ἴδιον κανόνα καὶ ἄλλοτε ἐξαιρώντας *ad hoc* ὅσες δὲν καταφέρει νὰ συμπεριλάβει. Εἶναι προφανὲς ὅτι μιὰ τέτοια στάση, πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποκλείει ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς ἀνάλυσης μεγάλο ἀριθμὸ ἐθνικιστικῶν ιδεολογιῶν, συναντᾷ ἀδιέξοδα ἀκόμη καὶ στὴν ἀνάλυση μιᾶς καὶ μόνης ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας, ὅταν αὐτὴ συμβαίνει νὰ παρουσιάζει μεταπτώσεις στὸν τρόπο προσδιορισμοῦ τῆς ταυτότητας τοῦ ἔθνους.<sup>31</sup> Κάτι τέτοιο δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο, ἀφοῦ πολλὰς ἐθνικιστικὲς ιδεολογίες σὲ ξεχωριστὲς φάσεις τῆς ἀνάπτυξής τους διαφοροποιοῦν τοὺς συνδυασμοὺς κριτηρίων ποὺ χρησιμοποιοῦν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀλλαγές στὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες τελοῦν καὶ στὶς ὁποῖες προσπαθοῦν νὰ ἀντιδράσουν (ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, πολιτικὲς ἐξελίξεις, ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων, ἐκλέπτυνση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου, ἀποδοχὴ του ἀπὸ οὐδέτερους τρίτους κ.ο.κ.).<sup>32</sup> Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀξιο-

31. Πρβλ. H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, ὁ.π., 12-13 καὶ F. H. Hinsley, *Nationalism and the International System*, Λονδῖνο 1973, 36-37.

32. Ἡ σημασία τοῦ τελευταίου παράγοντα δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἐθνικιστικῶν ἐπιχειρημάτων στὸ ἐξωτερικὸ ἀκροατήριον (ὅπως αὐτὸ ἐκαστοτε συγκροτεῖται — λ.χ. Δύση, Εὐρώπη, Μεγάλες Δυνάμεις, διεθνὴς κοινότητα, διεθνὴς κοινὴ γνώμη κ.ο.κ.) εἶναι κάτι στὸ ὁποῖο ὁ ἐθνικισμὸς δίνει συνήθως μεγάλη σημασία λόγω τῆς σπουδαιότητάς ποὺ ὁ ρόλος τρίτων μπορεῖ ἐξ ἀντικειμένου νὰ ἔχει γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς τύχης τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀσφαλὴς ἐπιβεβαίωση τῆς ὀντότητας τοῦ ἔθνους (μὲ θεσμικὴ ἢ ὄχι ἐκφραση) ἀπαιτεῖ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, τὴν ἀναγνώριση καὶ ἄλλων πλὴν τῶν μελῶν τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Πολλὰς φορὲς λοιπὸν ὁ ἐξωτερικὸς ἀποδέκτης τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου εἶναι ἐξίσου σημαντικὸς μὲ τὸν ἐσωτερικόν. Αὐτὸ ἔχει ἀναμφίβολα ἐπιπτώσεις στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους προσδιορίζεται ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα. Ἔτσι, ἡ καλινδρόμηση τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἀνάμεσα στὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ γλωσσικὸ κριτήριον θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δεύτερο ἐξασφάλιζε μεγαλύτερη ἀξιοπιστία στὰ μάτια τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐθνῶν, ὅπου οἱ θρησκευτικὲς διαιρέσεις εἶχαν πρὸ πολλοῦ χάσει τὴν καθοριστικὴν τους σημασία. Βλ. σχετ. A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, ὁ.π., 182. Ἀνάλογα παραδείγματα μποροῦν, ὑποθέτω, νὰ βρεθοῦν στὸ ζήτημα τῆς ἀναγνώρισης τῶν νεότευκτων πολιτικῶν ὄντοτων τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. στὶς ἡμέρες μας.



ματική έμμογή σέ ένα (μοναδικό ή κυρίαρχο) κριτήριο περιορίζει τή μελέτη του έθνικιστικού φαινομένου και από μίαν άκόμη πλευρά, άφοϋ παραβλέπει τó δυναμισμό και τήν πολυμορφία του και του προσδίδει έσωτερική συνέπεια, που σπανίως μόνον διαθέτει.

Βεβαίως, τά κριτήρια που ó έθνικισμός χρησιμοποιεί για τόν προσδιορισμό τής έθνικής ταυτότητας είναι πολύ συγγενικά μεταξύ τους, έφόσον προβάλλονται ως διακριτικά στοιχεία ξεχωριστών πολιτισμικών ιδιοτήτων. Δεδομένου όμως ότι τά διάφορα συστατικά στοιχεία ενός πολιτισμού βαραίνουν έξ άντικειμένου στην κοινωνικοποίηση κάθε άτομου, ή (ούτως ή άλλως έπιλεκτική και δυναμική) χρήση τους από τόν έθνικισμό έχει σοβαρές συνέπειες. Ό έθνικισμός, άς μη λησμονούμε, δέν όρίζει τó έθνος από έξωτερική θέση παρατηρητή: ó ίδιος άναμιγνύεται άμεσα στο σχηματισμό, τή διατήρηση και τήν καθοδήγηση του έθνους και άναλαμβάνει τόν έθνικό άυτοπροσδιορισμό. Αυτό έπιτυγχάνεται με πολλούς τρόπους. Οί ιστορικές, φιλολογικές, κοινωνιολογικές και άνθρωπολογικές έρευνες,<sup>33</sup> ή δράση συγκροτημένων έθνικιστικών ομάδων (έθνικών συλλόγων, μυστικών έταιρειών, προπαγανδιστικών μηχανισμών), ή θέσπιση και τελετουργικά έπαναλαμβανόμενη χρήση συμβόλων (σημαίων, στολών, ύμνων, όρκων, έορτών, έπετείων, μνημείων, κενοταφίων, ήρώων κ.λπ.) που ύπογραμμίζουν τήν έθνική ενότητα και άλληλεγγύη και προκαλούν έντονη συναισθηματική φόρτιση,<sup>34</sup> άποτελούν δραστηριότητες ύπό τήν έπήρεια και τήν έμ-

33. Μεταξύ τών όποιών ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οί συγκριτικές έθνολογικές μελέτες, άπογραφές και χαρτογραφήσεις. Για τή σημασία τών τελευταίων στη μακεδονική έμπλοκή τών βαλκανικών έθνικισμών κατά τόν 19ο αιώνα, βλ. Η. R. Wilkinson, *Maps and Politics*, Λίβερπουλ 1951. Πρβλ. και Ε. Kofos, «National Heritage and National Identity in Nineteenth- and Twentieth-Century Macedonia», στο: Μ. Blinkhorn & Τ. Veremis (έκδ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Άθήνα 1990, 107.

34. Άλλά και στοιχεία ή δραστηριοτήτων που, από πρώτη άποψη, δέν φαίνεται να περιέχουν έντονο έθνικιστικό συμβολισμό, όπως, λ.χ., τó χαρτονόμισμα, τά γραμματόσημα και, βεβαίως, ó άθλητισμός. Βλ. σχετ. Ε. J. Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στο: Ε. J. Hobsbawm & Τ. Ranger (έκδ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, 281, 300-301 και Ε. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism...*, δ.π., 142-143.

πνευση του έθνικισμού.<sup>35</sup> Με τή σειρά τους όμως, παρόμοιες ένεργειες ένδυναμώνουν τήν έθνική ταυτότητα είτε υπερτονίζοντας τά συνεκτικά γνωρίσματα που τής άποδίδονται από τήν ίδια τήν έθνικιστική ιδεολογία είτε, αντίστροφα, άπαλείφοντας ή ύποβαθμίζοντας τά όποια διαφοροποιητικά στοιχεία ένυπάρχουν στο έθνικό σώμα.<sup>36</sup>

Ό προσδιορισμός τής έθνικής ταυτότητας άποτελεί βεβαίως πάγια μέριμνα του έθνικισμού, άδιάφορα από τή συγκεκριμένη πολιτική ύπόσταση του έθνους<sup>37</sup> (ύποτέλεια, διασπορά, άνεξαρτησία κ.λπ.). Όμως ή δυναμική παρουσία τής έθνικιστικής ιδεολογίας στη διαδικασία τής κοινωνικοποίησης του ατόμου ως έθνικού μέλους ολοκληρώνεται με τήν άπόκτηση τής πολιτικής άνεξαρτησίας του έθνους. Σε αύτήν τήν περίπτωση, ό ρόλος τής "έθνικής διαπαιδαγώγησης" θεσμοποιείται και καθαγιάζεται άπολύτως προσλαμβάνοντας συγκροτημένη και συστηματική μορφή μέσα στο πλαίσιο και με τήν ένεργητική συμπαράσταση τής (έθνικής πλέον) πολιτικής έξουσίας. Καταρχήν, εάν ως εκπαίδευση έννοήσουμε, πρωτίστως, ατή διαδικασία εκείνη δια τής όποιας μιá κοινότητα διαφυλάσσει και άναπαράγει τόν υλικό και πνευματικό της χαρακτήρα,<sup>38</sup> τότε είναι φυσικό ή έπίσημη ιδεολογία του άνεξάρτητου έθνους να άποκρυσταλλώνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα: τó έθνικό κράτος διαπαιδαγωγεί, πρωτίστως, έθνικά ύποκείμενα — Γάλλους, Έλληνες, Τούρκους, Πακιστανούς. Όμως και όλες οί άλλες πολιτισμικές δραστηριότητες, άκόμη και οί ίδιοι οί πολιτικοί θεσμοί, ένσαρκώνουν και άπηχούν τις άρχές του έθνικισμού και, ως μηχανισμοί κοινωνικοποίησης, άναπαράγουν τήν προτεινόμενη από αύτόν εικόνα του έθνικού χαρακτήρα. Δέν μπορεί μάλιστα να άπο-

35. Για τή σημασιολογία τών συμβολισμών και του τελετουργικού του έθνικισμού, βλ. G. L. Mosse, «Mass Politics and the Political Liturgy of Nationalism», στο: Ε. Kamenka (έκδ.), *Nationalism*, δ.π. Ό Μός θεωρεί ότι τó ύψηλό θυμικό περιεχόμενο του έθνικιστικού μηνύματος δικαιολογεί τó χαρακτηρισμό του έθνικισμού (αύτης τής κατεξοχήν πολιτικής ιδεολογίας, που τόσο διαφέρει από τή θρησκεία) ως «πολιτικής θεολογίας» (αύτ., 40).

36. Πρβλ. R.I.I.A., *Nationalism*, δ.π., 253.

37. Πρβλ. G. Augustinos, *Consciousness and History*, Νέα Υόρκη 1977, 2.

38. W. Jaeger, *Paideia*, Νέα Υόρκη<sup>2</sup> 1945, xiii.



κλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον ἢ νομιμοποίηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας νὰ ἀντλεῖται καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ τὴν "ὁμογενοποιητικὴν" ἐπίδραση τῶν ἐθνικῶν κρατικῶν θεσμῶν (ἐκπαίδευση, διοίκηση, νομοθεσία κ.λπ.) καὶ συμβόλων. Κάτι τέτοιο θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τις περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου τὰ διαθέσιμα πολιτισμικὰ κριτήρια προσδιορισμοῦ καὶ διατήρησης τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας εἴτε εἶναι ἐλλιπῆ εἴτε συγκρούονται ἐντονότατα μεταξύ τους — ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, στὰ "ἐθνικὰ κράτη" τοῦ Νέου Κόσμου (Η.Π.Α., Αὐστραλία κ.λπ.), πού συγκροτήθηκαν ἀπὸ μετανάστες μὲ διαφορετικὴ προέλευση, καθὼς καὶ στὰ "ἐθνικὰ κράτη" τοῦ Τρίτου Κόσμου, πού συμπεριέλαβαν πληθυσμούς μὲ βία προηγούμενες διοικητικὲς διαιρέσεις τῆς ἀποικιοκρατικῆς περιόδου. Τέλος, εἶναι αὐτονόητο πὼς ἡ ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, ὅταν οἱ κύριοι φορεῖς τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας (δηλαδή οἱ διανοούμενοι) καὶ ἡ ἐθνικὴ πολιτικὴ ἡγεσία θεωροῦν πὼς ἡ ὄντοτητα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους δὲν ἔχει μεγάλη ἐσωτερικὴ συνοχή: ἡ ἀνάδειξη καὶ ἡ συνεχὴς ὑπογράμμιση τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα προβάλλονται τότε σὰν βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὁμοιογένεια καί, κατ' ἐπέκταση, γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἔθνους.



## 5. Γλῶσσα καὶ θρησκεία

"Ἄς ἐξετάσουμε ἀναλυτικὰ τὰ δύο σημαντικότερα καὶ προβληματικότερα στὴν ἐρμηνεία τους πολιτισμικὰ κριτήρια πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Πέρα ἀπὸ τὸν ιδιότυπο χαρακτήρα τους, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία, ἐμπειρικλείουν τις περισσότερες φορές ὅλα τὰ ὑπόλοιπα διακριτικὰ γνωρίσματα στὰ ὁποῖα ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία κατὰ περίπτωση καταφεύγει (ιστορικὴ καταγωγή, μῦθοι, ἥθη, ἔθιμα, παραδόσεις κ.ο.κ.).

Δὲν ὑπάρχει ἴσως ἄλλο κριτήριο πού νὰ δηλώνει τόσο συχνὰ καὶ τόσο ἀπόλυτα τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ξεχωριστοῦ πολιτισμοῦ ὅσο ἡ γλῶσσα.<sup>1</sup> Δὲν εἶναι λοιπὸν παράξενο πὼς ἡ γλωσσικὴ ἰδιαιτερότητα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο διακριτικὸ πολιτισμικὸ γνωρίσμα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἔθνους. Ἡ ἴδια ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικισμοῦ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἐπιβεβαιώνει αὐτὴν τὴν τάση, ἡ ὁποία συναντᾶται ἀπὸ τότε σὲ πάρα πολλές ἐθνικιστικὲς ιδεολογίες. Ἡ σχετικὴ ὑπεροχὴ τοῦ γλωσσικοῦ κριτηρίου στὸν ἐθνικισμὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, ἂν σκεφτοῦμε πὼς, σὲ σύγκριση μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πολιτισμικὴ ὀρίζουσα, ἡ κατοχὴ ξεχωριστῆς γλωσσικῆς κληρονομιάς εἶναι τὸ λιγότερο ἀμφισβητήσιμο τεκμήριο: μία φιλολογικὴ ἐθνικὴ

1. "Ἄν μὴ τι ἄλλο, ὅπως ἔχει τονίσει καὶ ὁ γερμανὸς ἐθνικιστὴς Φ. Σλαϊερμάχερ, «ἡ κάθε γλῶσσα ἀποτελεῖ καὶ ξεχωριστὸ τρόπο σκέψης, καὶ ὅ,τι βρίσκεται διατυπωμένο σὲ μία γλῶσσα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο σὲ κάποια ἄλλη» —παράθ. στὸ E. Kamenka, «Political Nationalism: The Evolution of the Idea», στὸ: E. Kamenka (ἐκδ.), *Nationalism*, Λονδίνο 1976, 11. Βλ. καὶ E. Hobsbawm, «Some Reflections on Nationalism», στὸ: T. J. Nossiter, A. H. Hanson & S. Rokkan (ἐκδ.), *Imagination and Precision in the Social Sciences*, Λονδίνο 1972, 394.